

українському державному та політичному істеблiшменту необхідно навчитися сприймати інформацію не як відповідне фонове середовище, що забезпечує діяльність, а як суму знань про суспільні явища, властивості та закономірності перебігу процесів. Тільки в цьому випадку українська управлінська еліта набуде ознак інтелігентного провайдера в суспільстві та стане ефективним державним менеджером.

Список використаних джерел

1. **Вступ** до політичної аналітики / С. О. Телешун, О. Р. Титаренко, І. В. Рейтерович, С. І. Вировий. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 220 с.
2. **Гендерні** аспекти в державному управлінні : навч.-метод. посіб. / упоряд. Л. А. Юда. – Чернігів : Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації, 2009. – 22 с.
3. **Державна** кадрова політика в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку : наук. доп. / авт. кол. : Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін [та ін.]. – К. : НАДУ, 2012. – 72 с.
4. **Конституція** України. – К. : Юрид. думка, 2006. – 120 с.
5. **Оболєнський О. Ю.** Державне управління, державна служба і місцеве самоврядування / О. Ю. Оболєнський. – Хмельницький : Поділля, 1999. – 570 с.
6. **Олуйко В. М.** Кадри в регіоні України: становлення та розвиток : монографія / В. М. Олуйко ; за ред. Н. Р. Нижник, Г. І. Лелікова. – К. : Наук. світ, 2001. – 237 с.
7. **Про державну** службу : Закон України від 17 листоп. 2011 р. № 4050-VI // Голос України. – 2012. – 19 січ.
8. **Про стратегію** реформування системи державної служби : Указ Президента України від 14 квіт. 2000 р. № 599 // Вісн. держ. служби України. – 2000. – № 1. – С. 6 – 13.
9. **Стратегія** державної кадрової політики на 2012 – 2020 роки. – Режим доступу: www.president.gov.ua.
10. **Телешун С. О.** Політична аналітика в системі публічного управління / С. О. Телешун. – К. : Вид-во НАДУ, 2008. – 284 с.
11. **Фуртатов В. С.** Кадрова політика держави в системі державного управління / В. С. Фуртатов. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc.
12. **Цільова** комплексна програма реформування системи підготовки кадрів для державної служби, підвищення кваліфікації державних службовців та формування кадрового резерву. – Режим доступу : www.president.gov.ua.

Надійшла до редколегії 26.11.12

УДК 35

Юрій РЕШЕТНИКОВ
Національна академія державного управління
при Президенті України

ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПОТРЕБ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Розглядаються питання забезпечення релігійних потреб військовослужбовців. На основі вивчення українського та закордонного досвіду вносяться пропозиції щодо вдосконалення механізму захисту свободи совісті військовослужбовців Збройних сил України, зокрема шляхом запровадження інституту військового капеланства.

Ключові слова: збройні сили, капеланство, релігійні потреби, військовослужбовці.

Юрій Решетников. Отечественный и зарубежный опыт обеспечения религиозных потребностей военнослужащих

Рассматриваются вопросы обеспечения религиозных потребностей военнослужащих. На основе изучения украинского и зарубежного опыта вносятся предложения относительно усовершенствования механизма защиты свободы совести военнослужащих Вооруженных сил Украины, в том числе путем введения института военного капеланства.

Ключевые слова: вооруженные силы, капеланство, религиозные потребности, военнослужащие.

Yurii Reshetnikov. Home and foreign experience of providing of religious necessities of servicemen

The questions of providing of religious necessities of servicemen are considered. On the basis of study of Ukrainian and foreign experience author give suggestions for improvement of mechanism of defense of right of conscience of servicemen of the Armed forces of Ukraine, including by introduction of institute of military chaplains.

Key words: armed forces, chaplains, religious necessities, servicemen.

Україна має поліконфесійне суспільство, що відображається й у військовій сфері. За результатами досліджень кількість військовослужбовців, які вважають себе віруючими, становить близько 23 % від усієї чисельності особового складу й дедалі зростає. При цьому 70,4 % військовослужбовців строкової служби від загальної кількості опитаних військовослужбовців строкової служби вважають себе православними, 11,8 % – греко-католиками, 6,9 % – мусульманами, 1,2 % – євангельськими християнами-баптистами, 3,4 % – віруючими інших конфесій [1, с. 383].

У ст. 35 Конституції України проголошується, що кожен військовослужбовець має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну

діяльність. Базові конституційні положення реалізуються в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», ст. 21 якого містить положення, що безпосередньо стосується забезпечення духовних потреб військовослужбовців: «командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів» [9].

Такі законодавчі положення дали змогу з першої половини 90-х рр. ХХ ст. розпочати нагромадження досвіду взаємодії військових структур та релігійних організацій у справі виховання військовослужбовців у сучасних умовах. За останні роки такий досвід напрацьовано, зокрема, з Українською православною церквою, Українською православною церквою Київського патріархату, Українською греко-католицькою церквою, протестантськими спільнотами.

Демократичний розвиток українського суспільства, подолання наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР у сфері релігії, збільшення суспільного значення українських церков і релігійних організацій, кількісний і якісний розвиток їх суспільно значущого служіння на сьогодні обумовлюють необхідність удосконалення як базового закону в галузі свободи совісті, так і більш чіткої регламентації душпастирської діяльності релігійних організацій у військовій сфері з урахуванням наявного українського та закордонного досвіду.

Питання забезпечення релігійних потреб військовослужбовців аналізували такі науковці: В. Бондаренко, В. Єленський, С. Здіорук, Ю. Кальниш, С. Лисенко; політики: О. Боднар, В. Марушенко; фахівці Міністерства оборони України: В. Дібров, П. Костюк, Р. Коханчук, О. Мельник. Водночас остаточно неунормованість взаємодії релігійних організацій та військових інституцій у царині задоволення духовних потреб військовослужбовців обумовлюють необхідність їх подальшого вивчення та вироблення практичних пропозицій щодо відповідного механізму.

Розбудова Збройних сил України на сучасному етапі передбачає формування продуманої системи гуманітарної політики, зокрема виховної роботи серед військовослужбовців. Як зазначається в щорічному посланні Президента України до Верховної Ради України «Модернізація України – наш стратегічний вибір», українська держава підтвердила наміри наслідувати європейські демократичні традиції, готовність провадити рівноправний діалог з усіма зацікавленими сторонами, у тому числі релігійними організаціями. Подальша розбудова державно-конфесійних відносин і забезпечення міжконфесійної злагоди потребують, як наголошує Президент України у своєму посланні, діалогу між усіма сторонами трикутника «держава – суспільство – релігійні організації» [4].

Очевидним є те, що без налагодження такої ефективної співпраці, її нормативного забезпечення й опрацювання її ефективних механізмів є неможливим і задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних сил України, зокрема шляхом упровадження інституту

військового душпастирства. При цьому питання забезпечення духовної опіки військовослужбовців потребують налагодження ефективної взаємодії в трикутнику громадянин – держава – церква, де держава має забезпечити умови реалізації права на свободу совісті в інтересах громадянина, а релігійні організації – узяти на себе функцію допомоги державі в практичній реалізації права військовослужбовців на свободу совісті та задоволенні їх релігійних потреб.

Упродовж майже всього історичного періоду, за винятком радянських часів, військова служба на українських теренах поєднувалася із духовною опікою воїнів з боку церкви. Так, історія запорізького козацтва свідчить, що релігійна складова відіграла велику роль у вихованні воїнів. Воно було постійним, велося за допомогою Слова Божого. Щодня звершувалось богослужіння. Особливу повагу на Січі мали січові священики та люди, які читали Святе Письмо й навчали цього інших. Однак безпосередньо в тогочасних військових формуваннях не було чітко окресленого інституту військового духівництва, не було регламентовано діяльність священиків, їх конкретну участь у формуванні українського війська.

Становлення та вдосконалення структури військового духовенства пов'язане, насамперед, із реформами Петра I на початку ХVІІІ ст. До 1917 р. в армії і на флоті Російської імперії нараховувалося близько 5 000 військових священиків. Департаменту військових священиків були підпорядковані 24 військові собори, а також 437 полкових, 13 фортечних, 32 шпитальні, 17 тюремних, 33 корабельні церкви. Духовну службу в армії очолював протопресвітер, посада якого відповідала посаді начальника головного управління і який мав права генерал-лейтенанта.

Українці, що служили в австрійській армії, теж мали духовну опіку священиків. Під час Першої світової війни в австрійській армії польовими духівниками були більше ніж сотня українських греко-католицьких священиків. Для задоволення духовних потреб православних українців із Буковини в австрійській армії були і православні священики. Військове душпастирство мало місце і в частинах Українських січових стрільців, УГА, УНР, Карпатської Січі та УПА [10, с. 20 – 65].

У світовому, зокрема європейському, контексті також нагромаджено різноманітний досвід механізмів забезпечення духовної опіки військовослужбовців. Збройні сили іноземних держав мають значний досвід релігійної опіки військовослужбовців завдяки інституту військових капеланів. Так, інститут військових священиків існує в усіх країнах НАТО. Функції військових капеланів у різних країнах майже однакові: проведення богослужінь та релігійних обрядів для військовослужбовців; морально-психологічна підготовка військовослужбовців та контроль за їх моральним і душевним станом; надання консультацій командуванню з релігійних та етичних питань тощо.

Аналіз систем організації військово-капеланських служб і душпастирської діяльності у військових формуваннях різних держав світу може бути використаний з урахуванням історичного досвіду, вірувань і культури українського народу для організації духовної опіки військовослужбовців Збройних сил України. При цьому, з огляду на поліконфесійність України, у практичному вимірі інтерес становить насамперед досвід тих країн, що вирішують питання забезпечення духовної опіки військовослужбовців, урахуваючи поліконфесійний склад як суспільства в цілому, так і своїх збройних сил зокрема.

Єдиної моделі організації капеланської служби не існує, натомість функціонують її різні моделі та види координації між церквою та збройними силами держави. Найбільш поширеною базою для впровадження військового капеланства є статті конституції, ті чи інші постанови уряду держави. Також існують конкордати, договори та угоди між церквою та урядом держави. Так, у Польщі і Румунії існує законодавча база щодо взаємодії між церквами і армією, а також певні церковні інструкції до такої співпраці. У Чехії, Словаччині і Словенії існують угоди між церквою та міністерством оборони. Крім того, у Словаччині підписано конкордат між Римсько-католицькою церквою та урядом, у Словенії взаємодія координується військовими положеннями про капеланство. У Литві та Угорщині капеланство встановлено державним конкордатом з Римсько-католицькою церквою, а в Естонії інститут військових капеланів передбачений Національним оборонним положенням.

За організаційною структурою капеланські служби поділяються на два типи: церковного підпорядкування (єпископальні) і підпорядковані військовому командуванню (у 54 % країн). За першим типом капелани однієї конфесії є підлеглими свого єпископа, який має відповідне військове звання (наприклад, у Польщі військовий католицький єпископ має звання генерал-лейтенанта, а православний військовий єпископ – генерал-майора), а за другим типом капелан є звичайним офіцером, який виконує свої душпастирські функції і підпорядковується командирі військового підрозділу.

Інститут капеланів у збройних силах США існує вже понад 200 років. Існує певна квота священнослужителів – 1 капелан на 1 200 військовослужбовців, і на кожний військовий округ ще 20 церковнослужителів. На сьогодні корпус військових капеланів налічує кілька тисяч офіцерів-капеланів, що належать до 120 конфесій (усі християнські, іудаїзм, іслам, буддизм тощо). Керівництво ними здійснює Рада у справах капеланів при помічникові міністра оборони з будівництва збройних сил та особового складу. Підготовка кадрів ведеться у спеціальних військових навчальних закладах. Оскільки військовий капелан – цілковитий душпастир і цілковитий воїн, кожен кандидат крім теологічної освіти має пройти звичайний військовий вишкіл, щоб краще розуміти життя своєї військової пастви.

У збройних силах США щотижня проводиться «година капелана», функціонують спеціальні радіопрограми тощо. Крім щоденної молитви, звершення священнодій, індивідуальної пастирської бесіди, що входить до обов'язків капелана, він як вихователь працює в системі різних програм, таких як «Боротьба з алкоголізмом та наркоманією», «Рівні можливості», «Моральний спадок і людське самовдосконалення» та ін. Крім того, капелан обов'язково повинен проголошувати проповіді на всіх військових церемоніях і заходах. Військові капелани сприяють зміцненню контактів між різними віросповіданнями в інтересах посилення впливу релігії на формування морального духу військовослужбовців [1, с. 346 – 352].

У Федеративній Республіці Німеччині право військовослужбовців на задоволення релігійних потреб закріплено в конституції. У Бундесвері вищими церковними органами є управління католицького військового єпископа та управління євангелічного військового єпископа. Кожне з них опікується своїми підданими, водночас активно взаємодіючи між собою в питаннях змісту, основних напрямів, форм і методів роботи. Кожен військовий священник очолює громаду з кількістю віруючих до 1,5 тис. осіб. Його обов'язком також є духовна опіка над дружинами та дітьми військовослужбовців. Відділ військово-церковної служби Міністерства оборони ФРН здійснює загальну координацію їх діяльності. Діяльність військово-церковної служби фінансується державою [1, с. 352 – 356].

В армії Великобританії капеланами служать представники не лише традиційних для неї конфесій, але й буддизму, ісламу, індуїзму та сікхізму. У генеральному штабі Франції є три військові капелани, що представляють відповідно католицьке, протестантське й іудейське віросповідання. У Чехії робота різних конфесій у збройних силах координується міжцерковним комітетом.

Збройні сили Канади мають чітко регламентовану військово-капеланську службу. Усіма справами, що стосуються духовно-гуманітарної опіки в збройних силах Канади, відає Канадська рада комітету церков із питань капеланської служби. У раді представлені Англійська церква Канади, Баптистська федерація Канади, Лютеранська рада в Канаді, Пресвітеріанська церква в Канаді та Рада об'єднаних церков Канади. Кандидат на посаду має право на здобуття теологічної освіти за сприяння держави після проходження звичайної військової підготовки [1, с. 356 – 357].

У збройних силах Нідерландів на 1 500 солдатів передбачено наявність одного протестантського та одного католицького капелана. Їх роботу оплачує міністерство оборони. Існує римо-католицький вікаріат збройних сил, для узгодженої дії протестантських церков функціонує консультативна комісія. Існує також пастирська опіка для військовиків-юдеїв [1, с. 357 – 358].

У колишніх соціалістичних країнах після повалення комуністичного

режиму було поновлено систему душпастирювання в збройних силах. Наприклад, у Польщі в 150-тисячному Війську Польському на сьогодні нараховується 150 капеланів, з них близько 120 католиків, 20 православних, 6 протестантів. Усі вони проходять підготовку на військовому відділенні Варшавської вищої духовної семінарії. Заробітну платню і фінансове забезпечення капеланської служби здійснюють збройні сили.

У Румунії нараховується 80 капеланів, прирівняних до офіцерів, а саме: 78 православних, 1 греко-католик, 1 баптист (Євангельський альянс Румунії). Заробітну платню вони отримують від держави (у 65 % національних капеланських служб). Так само в Чехії і Словаччині капелани – офіцери-резервісти отримують платню за свою душпастирську службу від збройних сил. У прибалтійських країнах капелани – це офіцери (хоча в Латвії є також і цивільні капелани). В Естонії існують 19 капеланів, які є державними службовцями, їх діяльність оплачується з державного бюджету (при цьому тільки члени церков Естонської Ради церков мають право служити як капелани; члени інших релігійних організацій (включаючи нехристиянські) мають доступ до військових установ на прохання осіб, що перебувають у них). Те саме стосується Латвії, де капеланом може бути представник однієї з 8 християнських конфесій (якщо військовослужбовець сповідує іудаїзм, він має право на запрошення рабина), та Литви.

Діяльність капеланів серед особового складу розглядається як одна з форм пом'якшення психологічного напруження, пов'язаного з проходженням військової служби. Водночас військово-капеланські служби в багатьох країнах, особливо в арміях держав-членів НАТО, не тільки задовольняють релігійні потреби військовослужбовців, але й включені в систему ідеологічного та психологічного впливу на весь особовий склад військ, незалежно від світоглядної орієнтації військовослужбовців. Релігійне виховання, інкорпороване в систему бойової і морально-психологічної підготовки військовослужбовців, підпорядковане основному завданню – підтриманню високої боєздатності, патріотичного, морального та духовно-психологічного потенціалу військ.

Відповідно до ст. 8 Федерального закону Російської Федерації «Про статус військовослужбовців» (1998 р.), військовослужбовці у вільний від військової служби час мають право брати участь у богослужіннях і релігійних церемоніях як приватні особи. При цьому, згідно зі ст. 16 Федерального закону Російської Федерації «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», командування військових частин з урахуванням вимог військових статутів не перешкоджає участі військовослужбовців у богослужіннях, інших релігійних обрядах і церемоніях. Крім того, згідно зі ст. 9 вказаного закону, військовослужбовці можуть входити до складу релігійних об'єднань і брати участь в їх діяльності у вільний від виконання обов'язків військової служби час.

Створення релігійних об'єднань у військовій частині не допускається. Згідно зі ст. 8 закону, держава не несе обов'язків щодо задоволення потреб

військовослужбовців, пов'язаних з їх релігійними переконаннями й необхідністю відправлення релігійних обрядів, а релігійні обряди на території військової частини можуть здійснюватися на прохання військовослужбовців за рахунок їх власних засобів з дозволу командира [6].

Необхідність задоволення релігійних потреб віруючих військовослужбовців стимулювала встановлення контактів командування збройних сил з керівництвом релігійних організацій, насамперед з Руською православною церквою, які були зафіксовані у відомчих документах, угодах між силовими міністерствами, відомствами та керівними органами релігійних об'єднань [5].

Говорячи про наявний український досвід забезпечення релігійних потреб військовослужбовців, слід відзначити важливість діяльності Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, утвореної у 2009 р. відповідно до Меморандуму про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних сил України, підписаного міністерством та представниками церков і релігійних організацій 10 листопада 2008 р. [3]. До складу ради входять представники Української православної церкви, Української православної церкви Київського Патріархату, Української автокефальної православної церкви, Української греко-католицької церкви, Римсько-католицької церкви в Україні, Всеукраїнського союзу об'єднань євангельських християн-баптистів, Духовного управління мусульман України. Основною метою її діяльності є сприяння впровадженню у Збройних силах України системи душпастирської опіки та створення інституту військового духовенства (капеланства) з урахуванням як національних традицій, так і міжнародного досвіду [7]. Результатом її роботи стало розроблення Концепції душпастирської опіки військовослужбовців Збройних сил України, затвердженої у квітні 2011 р. наказом Міністра оборони України [2].

З метою сприяння подальшому впровадженню у Збройних силах України системи душпастирської опіки рада за підтримки міністерства впродовж 2011 р. провела круглий стіл «Механізми впровадження Концепції душпастирської опіки у Збройних силах України» та Всеукраїнське науково-практичне конференцію «Збройні сили України та українське військово-душпастирство», члени ради взяли участь у роботі XXII Міжнародної конференції головних військових капеланів країн НАТО і держав, що входять до програми «Партнерство заради миру», що відбулася в Празі.

З огляду на зазначене вище можна зробити такі висновки:

1. Інтереси подальшого розвитку співпраці між Збройними силами України і релігійними організаціями, створення належних умов для реалізації військовослужбовцями права на свободу совісті потребують подальшого вдосконалення нормативної бази. Необхідним є опрацювання і нормативно-правової бази для забезпечення функціонування, зокрема будівництва, культових споруд (постійних і тимчасових) на землях і

об'єктах Міністерства оборони України, порядку їх використання тощо. Відтак видається доцільним створити на базі Міністерства оборони України міжвідомчу робочу групу для підготовки відповідних пропозицій до нормативних актів України із залученням до її складу представників інших центральних органів виконавчої влади, релігійних і громадських організацій. Одним із напрямів її роботи могло б стати розроблення проекту указу Президента України з питань упровадження військового душпастирства та забезпечення права військовослужбовців на свободу совісті. Доцільно внести зміни та доповнення до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» з метою розширення передбачених у ньому прав військовослужбовців у сфері свободи совісті, зокрема надання їм права на участь у діяльності релігійних організацій, як це передбачено, зокрема, Федеральним законом Російської Федерації «Про статус військовослужбовців».

2. Для забезпечення практичного керівництва процесом упровадження військового душпастирства у Збройних силах України доцільним є створення у структурі центрального апарату Міністерства оборони України окремого структурного підрозділу для забезпечення співпраці з церквами (релігійними організаціями) та віруючими військовослужбовцями, про що, зокрема, наголошувалось у резолюції круглого столу «Механізми впровадження Концепції душпастирської опіки у Збройних силах України», який відбувся 26 липня 2011 р., а також створення відповідного підрозділу в структурі Генерального штабу України. Створення таких підрозділів дало б змогу покласти на них організацію діяльності із задоволення релігійних потреб віруючих військовослужбовців, їх духовно-морального і патріотичного виховання, координацію релігійно-виховної діяльності з боку релігійних організацій, підготовку відповідних методичних роз'яснень для командування військових частин і розробку необхідної нормативно-правової бази.

3. Необхідним є врахування в навчальних програмах військових і духовних навчальних закладів необхідності ознайомлення слухачів з питаннями організаційного забезпечення задоволення релігійних потреб військовослужбовців, про що, зокрема, зазначається в Концепції душпастирської опіки в Збройних силах України. Відтак є необхідним розроблення Радою у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України спільно з Міністерством спеціального навчального курсу (програми) для підготовки військових священнослужителів, а на першому етапі – методичних рекомендацій для налагодження у військових і духовних навчальних закладах такої підготовки.

Одним із завдань побудови демократичного суспільства в Україні є забезпечення конституційних прав і свобод громадян, відповідність європейським стандартам у гуманітарній сфері. Серед важливих складових цього процесу є забезпечення свободи віросповідання, зокрема військовослужбовців Збройних сил України та інших військових формувань.

Безперечно, що запровадження військового душпастирства є складним і тривалим процесом з огляду на очевидну необхідність опрацювання власної вітчизняної моделі забезпечення душпастирської опіки у Збройних силах України, ураховуючи як українську історію та реалії, так і закордонний досвід. Значною мірою це залежить від налагодження ефективної співпраці в трикутнику держава – церква – суспільство, спільних зусиль державних інституцій, представників релігійної спільноти, науковців, громадськості.

З огляду на необхідність забезпечення умов для реалізації кожним громадянином, зокрема військовослужбовцем, свого конституційного права на свободу совісті можна констатувати, що встановлення партнерських взаємин між релігійними організаціями і Збройними силами України на засадах чіткого визначення їх взаємних прав та обов'язків стане значним кроком у забезпеченні громадянських прав військовослужбовців, незалежно від їх світогляду чи віровизнання.

Список використаних джерел

1. **Здіорук С. І.** Суспільно-релігійні відносини: виклики України XXI століття: монографія / С. І. Здіорук. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
2. **Концепція** душпастирської опіки у Збройних Силах України. – Режим доступу: www.mil.gov.ua/index.php?part=council_pastoral_care&sub=concepacia.
3. **Меморандум** про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України. – Режим доступу: www.mil.gov.ua/index.php?part=council_pastoral_care&sub=memorandum.
4. **Модернізація** України – наш стратегічний вибір»: щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. 2011 р. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/content/articles/files/Poslannya_2011-d5017.pdf.
5. **Мухаметзянова Р. М.** Политика современного Российского Государства в сфере свободы совести: процесс формирования новой модели: автореф. дис. ... канд. полит. наук. : 23.00.02 / Мухаметзянова Р. М. – Уфа: Башкир. гос. ун-т, 2004. – 20 с.
6. **О статусе** военнослужащих: Федеральный закон Российской Федерации от 27 мая 1998 г. № 76-ФЗ. – Режим доступа: www.consultant.ru/popular/soldier.
7. **Положення** про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України. – Режим доступу: www.mil.gov.ua/index.php?part=council_pastoral_care&sub=polozhenia.
8. **Попок А. А.** Механізми забезпечення державно-конфесійного діалогу в Україні / А. А. Попок, Ю. Є. Решетніков // Теорія та практика держ. упр. : зб. наук. пр. – Х.: ХарПІ НАДУ. – 2012. – Вип. 2 (37). – С. 296 – 304.
9. **Про свободу** совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квіт. 1991 р. № 987-ХІІ. – Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12.
10. **Тріумф** серця: наук.-попул. вид. / В. А. Діброва, П. І. Костюк, Р. М. Коханчук, О. І. Мельник. – К.: Медіа Світ, 2010. – 224 с.

Надійшла до редколегії 20.02.12